

УДК 37. 011. 3 – 051: 005, 336. 5 : 1 : (1 – 15)

РОЗВИТОК ІДЕЙ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ В ІСТОРІЇ ЗАРУБІЖНОЇ ФІЛОСОФСЬКО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ

Л.О.Мільто

Анотація. У статті аналізується внесок відомих зарубіжних педагогів, філософів і просвітителів у розвиток ідей педагогічної майстерності.

Ключові слова: педагогічна майстерність, педагогічне мистецтво, мистецтво виховання і навчання.

Аннотация. В статье анализируется вклад известных зарубежных педагогов и философов в развитие идей педагогического мастерства.

Ключевые слова: педагогическое мастерство, педагогическое искусство, искусство обучения и воспитания.

Summary. In the article the contribution of the known foreign teachers and philosophers is analysis to development of ideas of pedagogical trade.

Key words: pedagogical trade, pedagogical art, art of educating and education.

Постановка проблеми. Вивчення дефініції «педагогічна майстерність» потребує розгляду генези цього поняття в історичному контексті. Б.С.Гершунський визначив принцип історизму одним з основних методологічних принципів наукових досліджень в галузі освіти і розкрив його сутність. Він підкреслив, що історизм виступає як загальний принцип пізнання й орієнтує на те, щоб у процесі наукового передбачення простежувалися єдність, зв'язок різних етапів розвитку явища, що досліджується, з метою вивчення його генетичного аспекту. Головним є виявлення внутрішньої залежності між явищами, що розвиваються, і процесами, спадкоємності їх старих і нових станів. Без такого підходу не може бути достовірним наукове розуміння і передбачення будь-яких природних і громадських явищ, у тому числі й освітньо-педагогічних [3].

Загально-філософський і системно-історичний підходи як методологічна основа нашого дослідження дали нам можливість проаналізувати зародження та розвиток ідей педагогічної майстерності періоду античних часів, Середньовіччя, Європейського Відродження, Просвітництва, де був закладений великий потенціал становлення вчителя-майстра і визначена методологія педагогічної майстерності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної проблеми. Аналіз сучасних історико-педагогічних досліджень (Г.Б.Корнетов, М.В.Богуславський, О.А.Лавріненко, Г.Є.Жураківський, А.І.Піскунов та ін.) засвідчив, що зарубіжна філософсько-педагогічна думка мала великий вплив на розвиток теорії та практики виховання й навчання України і Росії.

Мета статті полягає у ретроспективному аналізі розвитку ідей педагогічної майстерності у філософсько-педагогічній зарубіжній думці Стародавніх часів.

Ретроспективний аналіз (Ф.Ге, М.Ідемков, П.Ф.Каптерев, С.В.Рождественський, К.Д.Ушинський) та узагальнення історичного досвіду свідчать про те, що педагогічна майстерність учителя була предметом філософських досліджень ще в Античному світі, а термін «виховне мистецтво» вперше був

вжитий його представниками і визначався сукупністю рис учителя, який володіє майстерністю виховання і навчання. Стародавні греки, софісти (учителя мудрості, майстри) для характеристики людей, які досягли чогось особливого, вживали термін *геврестес*, тобто вмілий, досвідчений, вправний і звертались до людини як до індивідуальності.

Виклад основного матеріалу. Зв'язок між філософією і педагогікою позначився ще в епоху Стародавньої Греції: педагоги вивчали філософські проблеми, а філософи Сократ, Платон, Аристотель розглядали питання освіти, намагаючись філософськи осмислити сутність навчання, виховання та розвитку особистості. Різні філософські школи Давньої Греції (платонізм, епікуреїзм, стоїцизм, софізм, скептицизм та ін.), їх філософські концепції орієнтувалися на педагогічну культуру, створюючи неповторний образ людини і модель її освіти.

У різних філософських концепціях освіта розглядалася як феномен культури і культуротворчості, що є складовою педагогічної майстерності, і містила філософсько-педагогічні ідеї, професійно-ціннісні орієнтації, універсальні способи пізнання й перетворення педагогічної дійсності. Усі вони є важливі для розуміння зародження та розвитку ідей педагогічної майстерності.

Значну увагу цій проблемі приділяли мислителі, філософи, ритори і педагоги Давньої Греції (V – IV ст. до н.е.) – Горгій, Демосфен, Демокріт, Сократ, Платон, Аристотель та ін., які першими заговорили про два основні засоби впливу, це – діалектика (мистецтво міркування) і наука переконання – риторика (мистецтво спілкування). Великий оратор, софіст Горгій (483 – бл. 375 рр. до н.е.) здобув славу майстра урочистої похвальної промови. Саме він сформулював принцип «риторика – майстер переконання» і розробив засоби ораторського мистецтва, що допомагали оратору насолоджувати душу слухача і вести його за собою. За Горгієм, людина, яка прагне впливати на інших, повинна оволодіти уміннями похвали: знайти в об'єкті гідну цінність, зробити предмет похвали близьким для тих, кого хвалиш, надати мовному вираженню приємне звучання. Майстер-ритор Горгій визначив основний принцип філософії софістики: як переконаєш, так і буде.

Символом давньогрецького ораторського мистецтва був Демосфен (384 – 322 рр. до н.е.), який все своє життя присвятив меті стати прекрасним оратором. Щоб досягнути вершин красномовства, він аналізував бесіди, зустрічі, розмови, виступи видатних ораторів. Аналізуючи гарні промови інших ораторів, Демосфен намагався простежити хід їхніх міркувань, доказів та спростувань, шукав власні шляхи вираження своїх думок. Він тренував дихання й голос, відпрацьовував жести й міміку, що привчило його завжди готувати й обдумувати свої промови. Своїми майстерними і загальнозрозумілими промовами Демосфен доводив, що оратор повинен готуватися до свого виступу, бо це знак поваги до народу, віра в силу слова. Демосфен зробив багато доповнень до арсеналу засобів риторичної техніки: жвавість, пародіювання, етичні антитези, риторичні запитання, логічні наголоси та ін.

Давньогрецький філософ Демокріт (460 – 370 рр. до н.е.) називав виховання шляхетною, але ризикованою справою, де успіх досягається великою працею, а невдача завдає незрівнянної шкоди. Він вважав, що обов'язком дорослих є дати дитині можливість навчатися, тому що виховання і навчання, на його думку, облагороджує, розвиває розум людини і робить її щасливою. Демокріт обґрунтував принцип природовідповідності виховання і підкреслював, що вчитель повинен дбайливо та з повагою ставитись до вихованців і використовувати методи переконання, позитивного прикладу, а не діяти законом сили. Демокріт вважав автономію душі і власного «Я» критерієм моральних оцінок і висунув педагогічну ідею про особливе значення виховання в процесі формування особистості.

Давньогрецький філософ, мудрець і ритор Сократ (469 – 399 рр. до н.е.), якого вважали вихователем учителів, стверджував, що мистецтво вчителя, яке він називав «божим покликанням», полягає не в повідомленні учню готових знань, а в створенні вчителем умов для вихованців, щоб пробудити у них прагнення до пошуку істини й розвинути їх самостійне мислення. Сократ відзначав важливе значення професійної підготовки вчителя, який на відміну від ремісника, повинен не лише мати спеціальні знання, а піклуватися про душу вихованця. Мистецтво усних бесід Сократа, що дістали назву «сократівського методу», свідчить про педагогічну майстерність самого вчителя, який не хотів витрачати час на платних учнів і розмовляв лише з тими, у кого «працювали» душа і розум. Сократ як ритор вважав, що людину можна пізнати через її мову, яка є її інтелектуальним портретом і сформулював афоризм: «Заговори, щоб я тебе побачив». Головним принципом його бесід було дотримання логіки, щоб наступне впливало з попереднього.

Учень Сократа, великий мислитель, філософ і ритор Платон (427 – 347 рр. до н.е.) одним із перших звернув увагу вчителів-риторів на психологію слухачів і розробив теорію сприймання, пов'язав логіку зі знанням душі і визначив критерії правильності висловлювань у процесі логічних міркувань. Софісти прагнули вправно говорити про одне й те саме по-різному і навчали красномовству і майстерності промови своїх учнів.

У працях Платона зустрічається поняття «творче мистецтво», що визначалося філософом як те, що зроблено і чого раніше не існувало. Він визначав мудрість, мужність, розважливність і справедливість основними рисами людини. Учитель-наставник, на думку Платона, повинен бути з числа мудрих, досвідчених, шанованих людей, що покликані допомагати «сходженню учня до світу ідей» на основі духовного зв'язку.

Суттєве значення для розуміння особливостей педагогічної майстерності мають праці великого мислителя стародавнього світу, учня Платона Аристотеля (384 – 322 р. до н.е.), який розробив закони красномовства і запропонував систему вимог до оратора і риторика, що викладено у його трактатах «Риторика», «Про мистецтво риторики» і «Поетика». Майстерність риторики Аристотель вбачав у таких засобах переконання, як логічні докази; моральні докази, довіра до оратора, емоційні впливи і пояснював способи збудження у слухачів почуттів гніву, милосердя, страху, ненависті, сорому та ін. Ясність викладу, виразність слова, що здатні викликати у слухачів інтелектуальну насолоду були основою його риторичної майстерності.

Великий педагогічний вплив риторики Аристотеля на розвиток професійної майстерності вчителя полягає в тому, що похвала за певні діяння, на його думку, повинна спонукати людину до нових, ще більш кращих і благородних дій. У трактаті «Риторика» він підкреслював, що похвала і порада схожі, оскільки те, що при наданні поради може служити повчанням, можливо зробити похвалою. Якщо ти не знаходиш, що сказати про людину саму по собі, порівняй її з іншим. Слід порівнювати з людьми знаменитими, оскільки, якщо вона виявляється кращою від людей, достойних поваги, її достоїнства від цього вирають [1].

Аристотель вважав, що достойне життя людини полягає в розумному виконанні нею своєї професійної діяльності, а головними чеснотами людини філософ вважав мужність, щедрість, розсудливість, величність, шанобство, правдивість, люб'язність, дружелюбність. На його думку, людина повинна не лише знати ці добродієвості, а перетворити їх на «стан душі». Філософія Аристотеля збагачується етикою, такими етичними нормами поведінки, як усвідомлення своїх дій, прагнення чинити так, щоб дії були самоціллю, суворо дотримуватися моральних принципів. Мислитель назвав виховання мистецтвом, що повинне «заповнити те, чого не вистачає від природи», а його завданнями вважав всебічний розвиток людини, а саме: фізичну, моральну, розумову, естетичну сторони людської душі. Він започаткував ідею розвитку людини і стверджував, що від природи людина наділена лише зародками, а можливість їх розвитку залежить від виховання.

Свої думки про гармонійне виховання Аристотель виклав у творі «Політика», де вирішальну роль у розвитку людської особистості відводив вихователю, якого вважав більш гідним поваги, ніж батьків, тому що вони дають дитині тільки життя, а вихователі – гідне життя. У XVII ст. вчений, чернець, проповідник і поет Сімеон Полоцький (1629–1680 рр.) посилався на Аристотеля у своїх віршах, а у його бібліотеці була «Політика» філософа в польському перекладі С.Петриція.

Численні посилання на Аристотеля можна зустріти в творах українських і московських проповідників XVI – XVII ст. Серед філософських систем викладачі Києво-Могилянської Академії перевагу віддавали Аристотелю. Викладання риторики значною мірою було засноване також на використанні творчої спадщини філософа [14]. Те ж саме можна було спостерігати і в Слов'яно-греко-латинській Академії в Москві, де читали брати Лихуди, що отримали освіту в Падуї. Під впливом ідей Аристотеля ректором Московської слов'яно-греко-латинської академії Г. Вишневським був розроблений рукописний курс філософії «Всезагальна філософія Аристотеля, викладена згідно з чином християнської істини» [9].

В аспекті досліджуваної проблеми привертає увагу позиція видатного педагога Стародавнього світу Марка Фабія Квінтіліана (42 – 118 рр. н.е.), римського філософа, оратора і теоретика ораторського мистецтва, який став одним із перших професійних педагогів древнього Риму. У трактаті «Про виховання оратора», першого педагогічного твору, написаного на матеріалах власного практичного досвіду, він уперше в історії сформулював вимоги щодо вчителя-майстра і визначив його права і обов'язки, а саме: виявляти батьківські почуття до учнів; не бути надто суворим, а тим паче дратівливим; бути дбайливим, терплячим у роботі з дітьми; не бути фамільярним; не підривати впевненості дитини у власних силах; на похвали не скупитись, але не дуже розкидатися ними; не мати вад і не терпіти їх в інших [10].

М.Ф.Квінтіліан був противником примусових методів навчання, особливо в ранньому віці, і закликав остерігатися того, щоб дитина не зненавиділа назавжди навчання, якого вона ще не встигла полюбити, і «гіркота, якої зазнала вона одного разу, не лякала її згодом» [10, с. 52]. Для цього вчений радив організувати процес пізнання так, щоб він нагадував дитині забаву: «нехай її заохочують проханнями й похвалами»; «нехай вона радіє тільки тоді, коли їй пощастить щось опанувати»; «нехай

вона, якщо самій їй хочеться вчитись, заздрить успіхам інших»; «нехай вона за успіхи змагається з іншими учнями й частіше вважає себе переможцем» [10, с. 48 – 57]. Педагог вважав, що від природи всі діти мають здатність до засвоєння знань і потребують лише правильного навчання з урахуванням їхніх індивідуальних особливостей. Він писав: «...діти мають іноді блискучі здібності, які потім, з роками, зникають, причиною цього є не природа, а хиби виховання».

На думку М.Ф.Квінтіліана, вчитель повинен опиратися на емоційну сферу учнів, збуджувати у них позитивні емоції, заохочувати проханнями, тому що тілесні покарання принижують вільну людину і діти не повинні їх зазнавати. Педагог вважав, що бити дітей – означає змалку не привчити їх до добра і правди, а потім карати за упущення і звертав увагу на те, що хороший педагог усіяко сприяє своїм учням у тому, що знаходить у них позитивне, примножує те, чого не вистачає у вихованців, змінює і виправляє недоліки.

Мислитель закликав радіти успіхам своїх вихованців разом з ними, а також вивчати їх індивідуальні особливості. Квінтіліан писав, що педагог-майстер повинен бути не лише вмілим, освіченим, обдарованим, моральним, мати гарний смак, достойну поведінку, вишукану мову, але мати до дітей батьківські почуття, бути улюбленим і шанованим ними. В процесі опанування вчителем своїм професійним мистецтвом особливого значення він надавав методам навчання, чіткому мовленню, терплячості, старанності, вимогливості, спроможності зацікавити, активізувати учнів [10, с. 436–477].

Ідеї розвитку педагогічної майстерності наповнились новим змістом і набули якісних змін в епоху Просвітництва у творах Я.А. Коменського, чеського вченого-педагога, якого вважають засновником наукової педагогіки. Ян Амос Коменський (1592 – 1670 рр.) створив нову, гуманну філософію освіти, що базується на любові до людини, вірі в її творчі можливості та педагогічному оптимізмі. Я.А.Коменський зміцнив науковий статус педагогіки, розвинув ідеї гуманізму і шанобливого ставлення до особистості дитини, що сформувалися в епоху Відродження. Педагог виступав за загальну освіту і єдину для усіх учнів школу, розробив принцип природовідповідності, згідно з яким виховання і навчання повинне відповідати «природній гармонії тіла і душі», сприяти фізичному та інтелектуальному розвитку дітей, бути для них посилюючим, здійснюватися поступово і без поспіху.

У педагогічному трактаті «Велика дидактика» (1632) він розкрив особливості педагогічного мистецтва, визначив найважливіші чинники, що обумовлюють і характеризують його розвиток. Суть майстерного навчання і виховання Я.А.Коменський бачив в умінні педагога «учити з однозначним успіхом», «учити швидко, учити ґрунтовно» [11, с. 59-70]. Педагог теоретично обґрунтував показники, що свідчать про професійне мистецтво вчителя: міцність і легкість навчання, висока якість цього процесу, правильний вибір найкоротшого і найшвидшого шляху навчання. На думку Я.А.Коменського, педагогічне мистецтво обумовлено особистісними якостями вчителя, тому у своїх працях педагог висував ряд моральних вимог щодо професійних рис особистості вихователя: людинолюбство, безкорисливість, працьовитість, чесність, ерудованість, здатність долати труднощі. Педагог вважав, що вчителями повинні бути найкращі з людей, оскільки вищої посади, ніж учитель немає на землі. Він висував до них високі вимоги: бути освіченою людиною і постійно навчатися, збагачуючи свої знання, творчо ставитися до своєї справи, знати типові риси учнів.

Педагог у своєму творі «Велика дидактика» писав про те, що зерно освіти закладене в кожній людині від природи, тому вихователь, так само, як і лікар, є помічником природи, а не її господарем, а вчитель повинен лише створити певні умови, щоб зерно освіти проросло. Ця ідея Я.А.Коменського була широко розвинена представниками неогуманістичного напрямку А.Маслоу, К.Роджерсом, А.Комбсом, У.Перкі та ін., що вважали сутність людини апріорно заданою, а призначення педагога вбачали у допомозі людині знайти і розвинути те, що в ній вже закладено. Я.А.Коменський був послідовником англійського філософа Ф.Бекона, автора теорії про походження знань та ідей від чуттєвого досвіду, тому у творі «Велика дидактика» він зазначав, що початок пізнання завжди впливає з відчуттів, адже немає нічого в думках, чого раніше не було б у відчуттях. Дослідник історії педагогіки М.І.Демков стверджував, що до Я.А.Коменського «жоден мислитель-педагог не думав у справі виховання спиратися на філософські знання» [4, с. 459]. За його словами, Я.А.Коменський струнку теорію виховання, усі питання фізичного, розумового, морального й естетичного виховання довів до системи [5, с. 456].

Я.А.Коменський вважав мистецтво навчання «мистецтвом мистецтв» і закликав учителів серйозно ставитися до вдосконалення своєї майстерності, тому що «...просвітителям людства соромно стояти нижче за працюючих ремісників» [4, с. 198 – 603]. Послідовно проводжуючи думку щодо мистецтва навчання, він порівнював його із мистецтвом садівника, архітектора, полководця, пастора, вважаючи, що мистецтву навчання необхідно навчатися також, як живопису або письменницькій праці [4, с. 404].

Я.А.Коменський висунув ряд вимог до особистості педагога-майстра та його професійної

діяльності: бути «набожним, чесним, дієвим і працьовитим», «більш за все любити свою справу та дітей», «бути зразком для вихованців», «серйозно ставитися до власної майстерності» та наголосив на важливості навчатися цьому мистецтву за допомогою методу, знання педагогічної літератури, розуміння закономірностей навчання. Педагог сформулював основні дидактичні принципи, дотримання яких необхідно вчителю для майстерної праці: наочність, свідомість, доступність, систематичність, послідовність, міцність, емоційність та ін. На думку Я.А.Коменського, вчитель особистим прикладом повинен забезпечувати успішне виховання учнів, а щоб навчити їх жити благопристойно, вчителю треба розвивати в дітях помірність в усьому, а саме: бути для них зразком простоти в харчуванні й одязі, у діяльності – прикладом бадьорості й працьовитості, у поведінці – скромності й доброзичливості, в мовах – мистецтва спілкування.

Погляди німецького філософа Іммануїла Канта (1724 – 1804 рр.) на проблеми морального виховання і його філософська система справили величезний вплив на розвиток педагогічної думки. Філософ стверджував, що лише два людські винаходи можна вважати найскладнішими, а саме: мистецтво управляти і мистецтво виховувати. За переконанням І.Канта, людина є те, що робить з нею виховання, а вади дисципліни і навчання у деяких людей робить їх поганими вихователями [6].

І.Кант надавав важливого значення традиції в педагогічній творчості, що виражає вищий рівень розвитку педагогічної майстерності вчителя. Філософ був глибоко переконаним у тому, що жодне покоління людей не в змозі скласти остаточного плану виховання і стверджував: «виховання є мистецтво, застосування якого повинне удосконалюватися багатьма поколіннями». Він писав: «Кожне покоління, маючи знання попереднього, може все більш і більш досконало здійснювати виховання, що пропорційно й доцільно розвиває всі природні здібності людини і таким шляхом веде весь рід людський до його призначення» [6, с. 404 – 410].

Російський педагог П.Ф.Каптерев, суголосно ідеям І.Канта, зазначав: «Немає жодних підстав відмовлятися від культурних надбань у педагогічній галузі колишніх часів. Якщо відмовлятися від цієї частини культурного спадку і всю справу починати заново, то логічно відмовитися і від культури взагалі й почати жити спочатку. Слід критично ставитися до минулого, переоцінювати його результати, вибірково застосовувати їх до сьогодення» [7, с. 203].

Висновки. Розвиток ідей Я.А.Коменського про вдосконалення мистецтва навчання і виховання знайшли свій відгук у працях західноєвропейських педагогів-мислителів Дж.Локка, Ж.Ж.Руссо, Г.Песталоцці, Й.-Г.Гербарта, А.Дистервега, які створили оригінальні теоретичні освітні концепції. Як пише український історик педагогіки О.А. Лавріненко: «...нові принципи виховання – принципи вільного розвитку дитини, виключної значущості особистості педагога в цьому процесі були вироблені лише з появою на педагогічній ниві визначних педагогічних мислителів – Коменського, Локка, Базедова, Руссо, Песталоцці та ін. З цього часу процеси виховання і навчання стають нерозривно пов'язаними, взаємодіють між собою і взаємодоповнюють один одного» [12 с. 12].

Не випадково, що програма педагогічної підготовки сучасного вчителя у ВНЗ передбачає їх ознайомлення студентів з педагогічними ідеями, концепціями, теоріями провідних зарубіжних педагогів, філософів, психологів, просвітників – Сократа, Платона, Аристотеля, М.Ф.Квінтіліана, М.Монтеня, Я.Коменського та ін., що розглядаються в курсі «Історія педагогіки». Студенти критично вивчають і творчо використовують все прогресивне, що було в педагогіці минулого.

Отже, ідеї розвитку педагогічної майстерності в Україні і Росії не могли б розвиватися, якби замкнулися лише в межах національного мислення, тому що обмеженість неминує веде до збіднення й виродження інтелектуально-морального змісту, тому діалектичний зв'язок російської і української теорії формування особистості вчителя-майстра із західноєвропейською філософією педагогіки є закономірним.

Література

1. Аристотель. Собрание сочинений в 4-х т. Т. 1. / Аристотель – М. : Мысль, 1976. – 550 с.
2. Ге Ф. История образования и воспитания / Франсуа Ге. – М. : Изд-во Тихомирова, 1912. – 657 с.
3. Гершунский Б.С. Образовательно-педагогическая прогностика: Теория. Методология. Практика: Учебн. пособие / Б.С. Гершунский. – М. : Флинта: Наука, 2003. С.214.
4. Демков М.И. Педагогические гипотезы и теории, их историческое и современное значение / М. Демков. // Педагогический сборник. – 1900. – № 6. – С. 453–473.
5. Дистервег Ф.А. Избранные педагогические сочинения / Ф.А. Дистервег. – М.: Учпедгиз, 1956. – 374 с.
6. Кант И. О педагогике / Иммануил Кант. Сочинения. В 8-ми т. Т. 8. – М. : Чоро, 1994. – С. 399 – 462.
7. Каптерев П.Ф. Педагогический процесс / П. Ф. Каптерев. Избранные педагогические сочинения. – М. : Педагогика, 1982. – С. 163 – 231.
8. Коваленко Є.І. Історія зарубіжної педагогіки. Хрестоматія: навч. Посібник / Є.І.Коваленко, Н.І.Белкіна. – К. : Центр навч. Літер., 2006. – 664 с.

9. Корнетов Г.Б. Очерки истории педагогической мысли и образования за рубежом с древнейших времен до начала XIX столетия: Учебное пособие / Г.Б. Корнетов. М.: АСОУ, Золотая буква, 2006. – 246 с.
10. Квінтіліан М.Ф. Про виховання оратора. // Історія зарубіжної педагогіки. Хрестоматія / Упор. Є.І. Коваленко та ін. – К. : ЦНЛ, 2006. – С. 48 – 57.
11. Коменский Я.А. Избранные педагогические сочинения: в 2 т. Т.2. / Я.А.Коменский. – М. : Педагогика, 1982. – С. 41–222.
12. Лавріненко О. Історія педагогічної майстерності : Навчальний посібник для студентів педагогічних ВНЗ, аспірантів, вчителів / Олександр Лавріненко. – К. : Богданова А.М., 2009. – 328 с.
13. Жураковский Г.Е. Очерки по истории античной педагогики / Г.Е. Жураковский. – М. : АПН РСФСР, 1963. – 510 с.
14. Стратий Я.М. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии / Я.М. Стратий, В.Д. Литвинов, В.Ф. Андрушко – К. : наук. Думка, 1982. – 347 с.